Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 60
Warszawa 2025
Article No. 3556

Citation:
Dunaj, B., & Mycawka, M. (2025). Oboczność *zb-* // *zb-* (*dzban* // *zban*) w historii i dialektach języka polskiego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *60*, Article 3556. https://doi.org/10.11649/sfps.3556

DOI: 10.11649/sfps.3556

Bogusław Dunaj
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie)

Mirosława Mycawka
(Uniwersytet Jagielloński w Krakowie)

Oboczność *zb-* // *zb-* (*dzban* // *zban*) w historii i dialektach języka polskiego

W bogatym i cennym dorobku naukowym Profesor Hanny Popowskiej-Taborskiej można znaleźć prace, które mimo upływu czasu nadal stanowią inspirację do dalszych badań. Do takich publikacji należy niewątpliwie artykuł z 1969 roku *Leksykalne dialektyzmy wielkopolskie w świetle współczesnego języka literackiego*, opublikowany w ósmym tomie „Studiów z Filologii Polskiej i Słowiańskiej". W pracy tej autorka zanalizowała kilkadziesiąt map z *Małego atlasu gwar polskich* dotyczących leksyki. Analiza ta pozwoliła postawić tezę, że dialektyzmy wielkopolskie w zasadzie nie weszły do polskiego języka literackiego. W rywalizacji dialektyzmów leksykalnych zazwyczaj zwyciężały formy małopolskie, mazowieckie lub kresowe. Profesor H. Popowska-Taborska była w pełni świadoma tego, że zawarte w jej pracy stwierdzenia wymagają dalszych, gruntownych badań. Jednoznacznie świadczy o tym następujący postulat:

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2025.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk]

> Autorka niniejszego artykułu zdaje sobie sprawę, że do wniosków ostatecznych konieczny będzie materiał z pełnym udokumentowaniem historyczno-geograficznym oraz – że w przeciwieństwie do systemowych faktów z dziedziny fonetyki i morfologii – w wypadku leksyki konieczne są szczegółowe badania jednostkowe dotyczące każdego słowa z osobna. Tak więc wnioski ostateczne poprzedzić powinien cały zestaw szczegółowych monografii […] (Popowska-Taborska, 1969, s. 56).

Choć od ukazania się tej cennej pracy upłynęło przeszło pół wieku, młodsze pokolenie badaczy nie zajęło się szczegółowymi badaniami tej problematyki – dodajmy – z wielką szkodą dla historii języka polskiego. Dopiero ostatnio M. Mycawka (2025) opublikowała artykuł, w którym prześledziła historię i zasięg geograficzny obocznych form *ʒv- // zv- (dzwon(ek) // zwon(ek))* i *ʒ́v'- // źv' (dźwięczeć // źwięczeć)*.

Niniejszy artykuł stanowi kolejną próbę analizy wariantów o charakterze leksykalno-fonetycznym, mianowicie zajmujemy się w nim obocznością grup *ʒb- // zb-* występujących w wyrazie *dzban // zban* i w formach pochodnych.

Jak wiadomo, dokonana mniej więcej w XI wieku wokalizacja jerów w pozycji mocnej i zanik ich w pozycji słabej spowodowały radykalne zmiany w zakresie możliwych połączeń fonemów. W wyniku tych procesów zwiększyła się niepomiernie liczba grup spółgłoskowych, a także powstały typy połączeń niewystępujące wcześniej. W tym bardzo bogatym zasobie rozmaitych połączeń spółgłoskowych można obserwować liczne zmiany fonetyczne: częste uproszczenia grup (rzadziej wstawianie spółgłosek), asymilacje i dysymilacje.

Jak już wspomnieliśmy wyżej, w niniejszym artykule zajmujemy się analizą przekształceń nagłosowej grupy *ʒb-* występującej w wyrazie *dzban* (i formach pochodnych). Naszą uwagę koncentrujemy na chronologii dokonujących się zmian fonetycznych, a także na aspekcie geograficznym. Zacznijmy od stwierdzenia, że ani postać *ʒb-*, ani *zb-* nie jest pierwotna. Mianowicie starszą realizacją była forma *czban* kontynuująca prasłowiański leksem **čъbanъ* (zob. Boryś, 2005, s. 137). W najstarszych źródłach historycznych występują zapisy ze spółgłoską bezdźwięczną *cz* (*czban*). W toku rozwoju historycznego grupa ta podlegała przekształceniom. Po pierwsze, zaszło w niej upodobnienie pod względem dźwięczności, mianowicie zmiana artykulacji bezdźwięcznej na dźwięczną pod wpływem następującej po *cz* spółgłoski *b*. Po wtóre, dziąsłowe *ʒ́* zostało zastąpione przez zębowe *ʒ*. Po trzecie, w grupie *ʒb-* mogła nastąpić dysymilacja, w wyniku której *ʒ* przeszło w *z (dzban > zban)*.

Pół wieku temu B. Dunaj (1975, ss. 103–104) ustalił, że wewnątrzwyrazowe upodobnienia pod względem dźwięczności wykazywały różnice chronologiczne. Otóż upodobnienie spółgłosek dźwięcznych do bezdźwięcznych dokonało się wcześniej niż bezdźwięcznych do dźwięcznych. W pracy tej autor postulował, by zająć się bliżej analizą tego ostatniego zjawiska. Niestety ten postulat nie został do dziś zrealizowany. Miejmy nadzieję, że w najbliższym czasie ta niewątpliwa luka w opisie procesów historycznojęzykowych zostanie wypełniona, gdyż na ten temat opracowanie przygotowuje współautorka niniejszego artykułu.

Jeśli chodzi o chronologię udźwięcznienia nagłosowego *č*, to dane ze *Słownika staropolskiego* (SSt, 1953–2002, t. 2, s. 251) dowodzą, że proces ten rozpoczął się w pierwszej połowie XV wieku. Najstarsze przykłady pochodzą z dwu źródeł z lat 1436 i 1433–1438. Na przełomie XV i XVI wieku realizacja udźwięczniona staje się panująca. Materiał onomastyczny potwierdza te obserwacje [por. zapisy nazw miejscowych *Dzbanice* i *Dzbanki* (NMP, 1997, t. 2, s. 475), a także nazwy osobowe takie jak *Dzbański* (Dzbanysky, 1464) i *Doidzban* (*Doydzban*, 1492) (SSNO, 1965–1987, t. 1, ss. 547, 497)]. Ortografia piętnastowieczna nie pozwala rozstrzygnąć, czy pod zapisami z udźwięcznieniem kryje się spółgłoska *ǯ*, czy już *ʒ*. Pierwszy zapis formy, w której zaszła dysymilacja w nagłosowej grupie, mianowicie *sban*, pochodzi z końca XV wieku. Na taką wymowę wskazuje też prawdopodobnie zapis nazwy osobowej *Diebisban* odczytanej jako *Dybizban*, pochodzącej z dokumentu śląskiego z 1487 roku (SSNO, 1965–1987, t. 1, s. 543).

W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* (SPXVI, 1966–2016, t. 6, ss. 303–305) znajdujemy zarówno realizację *ʒb*, jak i *zb-*, przy czym forma starsza, bez dysymilacji, zdecydowanie przeważa, por. dane liczbowe: *dzban* 72 razy, *zban* 12 razy, *dzbanarz* 1 raz, *dzbanek* 6 razy, *zbanek* 2 razy, *zdzbanek* (!) 1 raz. Por. też formę wielkopolsko-pomorską *zbanyszek* (w nieopublikowanych jeszcze materiałach SPXVI) (zob. Karpluk, 1968). Innowacyjna forma *zban(ek)* pojawia się najczęściej w słowniku sieradzanina J. Mączyńskiego (9 razy) i w drugim wydaniu słownika Ślązaka F. Mymera (3 razy) (w pierwszym występowała forma *dzban*!). U innych autorów występuje starsze *dzb* (m.in. u Reja 15 razy *dzb*, a tylko raz *zban*). Ta dość skromna dokumentacja poświadczająca innowacyjną realizację *zb-* nie pozwala na zbyt daleko idące wnioski odnośnie do geografii tej wymowy. W słowniku J. Mączyńskiego zawierającym zróżnicowany pod względem dialektalnym materiał (zob. Kuraszkiewicz, 1984/1986b) przeważają regionalizmy północne (wielkopolskie). Forma *zbanyszek* jest niewątpliwie proweniencji wielkopolsko-pomorskiej. Na podstawie tych skromnych danych można by przypuszczać, że przejście *ʒb-* w *zb-* rozpoczęło się najwcześniej

w Wielkopolsce i być może na Śląsku (Mymer!). Dokumentacja źródłowa jest jednak zbyt skromna, by tezę tę można było uznać za pewnik.

W źródłach siedemnastowiecznych poświadczona jest niemal wyłącznie starsza postać *zb-*. W *Elektronicznym korpusie tekstów polskich z XVII i XVIII wieku* (korba.edu.pl) występuje 75 razy *dzban*, 27 razy *dzbanek*, 5 razy *dzbanuszek* i 3 razy *dzbanyszek*. Forma *zbanek* (oryg. *zbánek*) pojawia się zaledwie jeden raz w dziele Rysińskiego z 1618 roku (Rysiński, 1618, s. B). Jednokrotnie pojawia się też forma *zban*, w dodatku z błędną interpretacją co do jej genezy (Dudziński, 1776 przytacza ją jako przykład skrócenia formy *dzban*). Do tego można dorzucić dwa przykłady odnotowane w *Słowniku języka polskiego* S. B. Lindego (L, 1807–1814, t. 1, s. 588), mianowicie zapis *z za zbania* (z za dzbanu) z *Worka Judaszów* Wielkopolanina S. Klonowica i formę *zbanuszek* z *Zielnika* Małopolanina S. Syreńskiego z 1613 roku.

Z kolei przejdziemy do omówienia zasięgu badanych wariantów we współczesnych dialektach. W świetle dotychczasowych badań ustalenie geografii starszej formy *dzbanek* i innowacyjnej *zbanek* nie nastręcza większych problemów. Zjawisku temu poświęcono w *Małym atlasie gwar polskich* (MAGP, 1957–1970, t. 3, mapa nr 102) osobną mapę. W komentarzu do niej (s. 11) czytamy: „W Polsce centralnej, na Mazowszu i częściowo na Mazurach występuje *dzbanek*, na południowym Śląsku i na pograniczu morawskim *żbanek*, na pozostałym obszarze *zbanek*". Zakres występowania nowszej formy z dysymilacją, tj. *zbanek*, ma więc kształt obwarzanka. Obejmuje on dialekty północne, mianowicie Kaszuby, Kociewie, Malborskie, Bory Tucholskie, Kujawy, Ziemię Chełmińsko-Dobrzyńską, Wielkopolskę (poza częścią wschodnią), Śląsk (oprócz południa), Małopolskę południową i środkową (m.in. po Kielce, Opatów, Sandomierz), Rzeszowskie, znaczną część Lubelskiego, Podlasie, a także część Mazur.

Dane te potwierdzają informacje na temat geografii badanych wariantów zawarte w hasłach *dzbanek* i *dzban* w *Słowniku gwar polskich* (SGP, 2005–2010, t. 7, ss. 127–128). W haśle *dzban* podano informację, że „forma *zban* nieregularnie na całym obszarze z wyjątkiem Młp płn i Maz", zaś w haśle *dzbanek* znajdujemy następującą uwagę: „Geografia: Forma *zbanek* niemal oggw., tylko na Maz sporad [na podstawie MAGP, 1957–1970, t. 3, nr 102, AJK VIII nr 388 oraz danych z kartoteki SGP]". Opracowane w *Słowniku gwar polskich* hasła *dzban*, a zwłaszcza *dzbanek* mogą sugerować, że po upływie blisko pół wieku od opublikowania mapy w MAGP nastąpiła (być może) dalsza ekspansja innowacyjnej formy *zbanek*.

Omówiony powyżej materiał ze współczesnych gwar dowodzi, że najoporniejszy na zmianę *ʒb-* w *zb-* był dialekt mazowiecki i północna Małopolska. Na Mazowszu nie tylko nie dokonywała się omawiana dysymilacja, ale nawet pierwotne *zb-* mogło przejść w *ʒb-*, czego przykładem są nazwy miejscowe z powiatu ostrołęckiego *Dzbądz* (< *Zbądz*), *Dzbądzek* (< *Zbądzek*) i *Dzbenin* (< *Zbenin*) (zob. NMP, 1997, t. 2, ss. 475–476).

Geografia nowszej formy *zbanek* jest dość osobliwa z tego względu, że forma starsza *dzbanek* zachowała się w centrum obszaru dialektalnego. Obszar ten niemal ze wszystkich stron jest otoczony przez realizacje innowacyjne. Dotychczasowe badania z dialektologii historycznej pokazały, że ekspansja innowacji językowych przebiegała zwykle inaczej. Przywołajmy tu kilka przykładów znanych dobrze historykom języka. Nierzadko mamy do czynienia z innowacją, która powstaje na terenie jednego dialektu, a następnie obejmuje inne dialekty, nie docierając do peryferii. I tak np. w mianowniku i bierniku liczby mnogiej zaimków rodzajowych pierwotna końcówka *-y* (*-i*), np. *ty*, *ony*, *wszy(s)tki* była zastępowana od XV wieku przez *-e* przejęte z odmiany przymiotnikowej (Dunaj, 1974). Innowacja ta szerzyła się następnie na inne dialekty. Pierwotne *-y* zachowało się tylko na peryferiach, mianowicie na południu Małopolski. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w wypadku ekspansji innowacyjnej formy *pszczoła* wypierającej starszą postać *pczoła* (Dunaj, 1968). Nowsza forma ze wstawnym *ś* pojawiła się najwcześniej na Mazowszu (już na początku XV wieku). Z czasem ta innowacja mazowiecka szerzyła się na północ, zachód i południe i objęła większość obszaru dialektalnego. Tylko na peryferiach zachowała się starsza postać *pczoła*. Z kolei dzisiejszy przyimek (i przedrostek) *od* miał wcześniej postać *ot*. Wskutek analogii do przyimków i przedrostków *nad*, *pod*, *przed* w pierwotnej formie *ot* spółgłoska *t* została zastąpiona przez *d*. Innowacyjna forma pojawiła się najpierw w Małopolsce (Karaś, 1955; Kuraszkiewicz, 1963/1986c). Ta pierwotnie małopolska forma *od* szerzyła się na północ, obejmując Wielkopolskę, a następnie Mazowsze. Realizacja *od* ostatecznie zwyciężyła we współczesnych dialektach. Ślad pierwotnego stanu zachował się tylko w leksemie *otłóg*, tj. *odłóg*, występującym w północnych dialektach (Dejna, 1973, s. 205).

Przytoczone przykłady ukazują dość prosty układ. Pewna innowacja powstaje w jakimś dialekcie, a następnie szerzy się w rozmaitych kierunkach. Ekspansja danej innowacji może mieć jednak bardziej skomplikowany przebieg. Dobrą ilustracją może tu być gruntownie zbadane przez historyków języka zastępowanie cząstki *–'ew-* przez *–'ow-* (por. Dunaj, 1975, ss. 76–89; Kuraszkiewicz, 1951/1986a;

Mycawka, 2012, ss. 102–120). Badania te pozwoliły ustalić, że proces zastępowania *–ʻew-* przez *–ʻow-* rozpoczął się na Śląsku i tam najwcześniej został ukończony. Innowacja ta szerzyła się na wschód, obejmując Małopolskę południową i środkową, a następnie na północ, upowszechniając się stopniowo w Małopolsce północnej i na Mazowszu, wreszcie na Pomorzu. Ostatnią fazą tego procesu była ekspansja na zachód, na obszar dialektów wielkopolskich, przy czym tendencja ta na tym terenie była już słabsza, gdyż nie objęła gwar zachodniowielkopolskich (Dejna, 1973, s. 203, 1981, s. 70). Nb. na tym terenie oboczność ta zachowała się tylko w dwu kategoriach, mianowicie w końcówce celownika liczby pojedynczej *-owi // -ʻewi* i w przymiotnikach z przyrostkiem *-owy // -ʻewy*.

Warto w tym miejscu postawić pytanie, dzięki czemu możemy śledzić ekspansję danej innowacji językowej w przeszłości. Otóż możliwe to jest w sytuacji, gdy historyk języka ma do dyspozycji bogaty materiał źródłowy. Bez niego byłby skazany na domysły i spekulacje. Jeśli chodzi o szerzenie się innowacyjnej formy *zbanek*, to wyżej zanalizowany materiał zawarty w zabytkach językowych nie pozwala jednoznacznie ustalić, gdzie było centrum innowacji (i w ogóle czy było tylko jedno centrum). Można jedynie postawić hipotezę, że innowacja ta szerzyła się najpierw na zachodzie: w Wielkopolsce i może na Śląsku, ale ze względu na szczupłość materiału nie możemy mieć pewności w tym względzie.

Analiza dziejów przekształceń fonetycznych pierwotnej grupy *čb-* wymaga jeszcze odpowiedzi na pytanie o genezę realizacji zębowej. W wyniku upodobnienia pod względem dźwięczności spółgłoski *č* do następującej po niej dźwięcznej *b* nastąpiło przekształcenie grupy *čb-* w *ǯb-*. Że tak było istotnie, poświadczają dane z innych języków, zwłaszcza czeska forma *džbán*. W języku polskim zamiast spółgłoski dziąsłowej *ǯ* występuje jednak zębowe *ʒ* (ew. powstałe wskutek dysymilacji *z*). Zmianę tę próbowali wyjaśnić niektórzy autorzy słowników etymologicznych. Najprostszym wytłumaczeniem wydaje się wiązanie tej postaci z mazurzeniem. Taką interpretację znajdujemy w pierwszym słowniku etymologicznym języka polskiego autorstwa A. Brücknera (Brückner, 1957, s. 107), który pisał: „**dzban**, *dzbanek* […] forma „mazowiecka" zamiast *czban*". Podobnie objaśniał tę postać w swoim słowniku F. Sławski (1952–1956, s. 188: „*Dzban* postacią z mazurzeniem […] zapewne już od XV w.)". Inaczej na zastąpienie *ǯ* przez *ʒ* zapatrywał się A. Bańkowski (2000, s. 320), pisząc: „DZBAN XVI (zamiast *dżban*, bo *ǯ* w polszczyźnie tylko po *-ž-*; dialektalnie też wtórne *żban*)". W tym wypadku mamy próbę wyjaśnienia tej zmiany uwarunkowaniami natury fonologicznej. Warto w tym miejscu przypomnieć, że status spółgłoski *ǯ* w najstarszej polszczyźnie nie był do końca jasny, por. „Głoska *ǯ* występowała

tylko po *ž* (por. dziś *móżdżek*, gen. pl. *różdżek* […] Prawdopodobnie nie był to samodzielny fonem" (Stieber, 1952/1958, s. 61).

Za interpretacją dopatrującą się w postaci *ʒ-* (*z-*) mazurzenia może przemawiać fakt, że w innych językach (np. w czeskim), w których zjawisko mazurzenia nie jest znane, zachowała się spółgłoska dziąsłowa *ǯ* (*ž*). Zastanawia jednak to, że na terenie niemazurzącej Wielkopolski nie występuje nawet śladowo realizacja dziąsłowa (*žban*). Prawdopodobnie na ostateczny rezultat rozwoju pierwotnej grupy *čb-* wpłynęły oba czynniki.

Spróbujmy wreszcie odpowiedzieć na pytanie, dlaczego forma zdysymilowana nie weszła ostatecznie do polszczyzny literackiej. Analiza różnych zmian w grupach spółgłoskowych uwarunkowanych dialektalnie zawarta w pracy B. Dunaja (Dunaj, 2021, s. 56) pozwoliła autorowi sformułować tezę, że „innowacyjne zmiany pozycyjne w systemie fonologicznym, szczególnie przekształcenia grup spółgłoskowych, które usprawniały system, były prędzej czy później akceptowane przez ponaddialektalną normę". Przejście *ʒb-* w *zb-* należy niewątpliwie do tego rodzaju zmian, bowiem izolowana w systemie zbitka *ʒb-* została zastąpiona przez *zb-* reprezentowaną przez całą serię przykładów (np. *zboże*, *zbój*, *zbytek*, *zbawiciel*). Sądzimy, że o takim stanie rzeczy w polszczyźnie literackiej zadecydowały dwa czynniki. Po pierwsze, innowacyjna realizacja *zb-* pojawiła się w zabytkach dość późno i zdecydowanie ustępowała pod względem ilościowym starszej formie *ʒb-*. Po wtóre, od końca XVI wieku, a zwłaszcza w wiekach XVII i XVIII obserwuje się coraz intensywniejszą ekspansję dialektyzmów mazowieckich do polszczyzny literackiej. Fakt ten przyczynił się zapewne do tego, że innowacyjna forma *zban*, obejmująca m.in. Wielkopolskę, pozostała realizacją dialektalną.

Na koniec warto zauważyć, że jest jedna kategoria, w której innowacyjne *zb-* ma bogatą reprezentację. Chodzi tu o nazwiska utworzone od form *dzban* i *zban*. W *Słowniku nazw współcześnie w Polsce używanych* (SNWPU, 1992–1994, t. 2, s. 619) poświadczone są następujące nazwiska utworzone od formy *dzban*: *Dzbanek* 39 razy, *Dzbankowski* 4 razy, *Dzbanski* 4 razy, *Dzbanuch* 13 razy, *Dzbanuszek* 109 razy *Dzbanuszkiewicz* 9 razy, *Dzbanyszek* 25 razy, *Dzbański* 157 razy. Z kolei nazwiska zawierające postać *zban* to (SNWPU, 1992–1994, t. 10, s. 453): *Zbaniuszek* 14 razy, *Zbanuch* 20 razy, *Zbanuszek* 14 razy, *Zbanyszek* 72 razy, *Zbańkowska* 1 raz, *Zbański* 129 razy. Wprawdzie przykłady z *dzb* przeważają, to jednak formy z innowacyjnym *z* stanowią przeszło 40% całego zbioru, co dowodzi żywotności tej realizacji, która wprawdzie nie weszła do polszczyzny literackiej, ale okazała się formą dominującą w dialektach.

Skróty

L – *Słownik języka polskiego* (T. 1–6) (Linde, 1807–1814).
MAGP – *Mały atlas gwar polskich* (T. 1–13) (Nitsch, 1957–1970).
NMP – *Nazwy miejscowe Polski: Historia, pochodzenie, zmiany* (T. 2) (Rymut, 1997).
SGP – *Słownik gwar polskich* (T. 7) (Okoniowa i in., 2005–2010).
SNWPU – *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych* (T. 1–10) (Rymut, 1992–1994).
SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku* (T. 1–37) (Mayenowa & Pepłowski, 1966–2016).
SSNO – *Słownik staropolskich nazw osobowych* (T. 1–7) (Taszycki, 1965–1987).
SSt – *Słownik staropolski* (T. 1–11) (Urbańczyk, 1953–2002).

Bibliografia

Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (T. 1). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie.

Brückner, A. (1957). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (2. wyd.). Wiedza Powszechna.

Dejna, K. (1973). *Dialekty polskie*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Dejna, K. (1981). *Atlas polskich innowacji dialektalnych*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Dudziński, M. (1776). *Zbiór rzeczy potrzebniejszych do wydoskonalenia się w ojczystym języku służących*. Drukarnia Akademicka J. K. Mci.

Dunaj, B. (1968). Rozwój nagłosowej grupy pč- (pc-, pć-) w polszczyźnie. *Prace Językoznawcze*, *29*, 163–199.

Dunaj, B. (1974). Kształtowanie się odmiany przymiotnikowo-zaimkowej w języku polskim. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Językoznawcze*, *41*, 17–66.

Dunaj, B. (1975). *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII w.)*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Dunaj, B. (2021). *Kształtowanie się polskiego języka literackiego*. Księgarnia Akademicka. https://doi.org/10.12797/9788381382090

Karaś, M. (1955). Historia i geografia prepozycji *ot* // *od* w języku polskim. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 1*, 59–110.

Karpluk, M. (1968). Ze słowotwórstwa rzeczowników polskich. Przyrostek -yszek, -yszka, -yszko. W *Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycki* (pp. 147–154). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.

Kuraszkiewicz, W. (1986a). Oboczność –'ev– // –'ov– w dawnej polszczyźnie i dzisiejszych gwarach. W W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki: Studia nad historią i strukturą* (ss. 245–279). Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (Oryginalna praca opublikowana 1951).

Kuraszkiewicz, W. (1986b). Regionalizmy w *Leksykonie* Jana Mączyńskiego. W W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki: Studia nad historią i strukturą* (ss. 365–383). Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (Oryginalna praca opublikowana 1984).

Kuraszkiewicz, W. (1986c). Staropolska zamiana prepozycji *ot* na *od* wedle *nad*, *pod*, *przed*. W W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki: Studia nad historią i strukturą* (ss. 292–308). Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (Oryginalna praca opublikowana 1963).

Linde, S. B. (1807–1814). *Słownik języka polskiego* [L] (T. 1–6). Drukarnia XX. Piiarów.

Mayenowa, M. R., & Pepłowski, F. (1966–2016). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (T. 1–37). Instytut Języka Polskiego PAN.

Mycawka, M. (2012). *Język polski XIV wieku: Wybrane zagadnienia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Mycawka, M. (2025). Przejście grup *zv, źv'* w *ʒv, ʒ́v'* w języku polskim. W A. Kwaśnicka-Janowicz, M. Mycawka, R. Przybylska, M. Rak, & K. Stachowski (Red.), *Gwara i kultura w słowie zapisane: Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Kąsiowi* (ss. 205–211). Księgarnia Akademicka. https://doi.org/10.12797/9788383681948.11

Nitsch, K. (Oprac.). (1957–1970). *Mały atlas gwar polskich* [MAGP] (T. 1–13). Instytut Języka Polskiego PAN.

Okoniowa, J., Reichan, J., & Grabka, B. (Red.). (2005–2010). *Słownik gwar polskich* [SGP] (T. 7). Instytut Języka Polskiego PAN.

Popowska-Taborska, H. (1969). Leksykalne dialektyzmy wielkopolskie w świetle współczesnego polskiego języka literackiego. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, *8*, 55–66.

Rymut, K. (Red.). (1992–1994). *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych* [SNWPU] (T. 1–10). Instytut Języka Polskiego PAN.

Rymut, K. (Red.). (1997). *Nazwy miejscowe Polski: Historia, pochodzenie, zmiany* [NMP] (T. 2). Instytut Języka Polskiego PAN.

Rysiński, S. (1618). *Proverbium polonicorum*. Drukarnia Piotra Blastusa Kmity.

Sławski, F. (1952–1956). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (T. 1). Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.

Stieber, Z. (1958). *Rozwój fonologiczny języka polskiego* (2. wyd.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (Oryginalna praca opublikowana 1952).

Taszycki, W. (Red.). (1965–1987). *Słownik staropolskich nazw osobowych* [SSNO] (T. 1–7). Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Urbańczyk, S. (Red.). (1953–2002). *Słownik staropolski* [SSt] (T. 1–11). Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

The Alternation *zb-* // *zb-* (*dzban* // *zban* 'jug') in the History of Polish and Its Dialects

Summary

This article analyses transformations of the word-initial cluster *zb-*, which appears in the word *dzban* 'jug' (and derived forms). The study examines the chronology and geography of the phonetic changes that have taken place over the centuries. The form *dzban* developed from the older form *czban* as a result of assimilation in terms of voicing and the replacement of *ʒ́* with *ʒ*. Subsequently, in some dialects, the cluster *zb-* was transformed into *zb-* as a result of dissimilation. The voicing of *č* to *ʒ́* occurred in the fifteenth century. Towards the end of this century, the first examples of the innovative form *zban* appeared. Sixteenth-century sources provide a record of both variants, *dzban* and *zban*, with the older form clearly predominating. Seventeenth-century attestations are limited almost exclusively to the form *dzban*. In present-day dialects, the dominant form is *zban*; the older form *dzban* has only been preserved in Mazovia and northern Lesser Poland. The innovative form *zban* did not enter literary Polish, which may have been due to the influence of the Mazovian dialect.

Oboczność *zb-* // *zb-* (*dzban* // *zban*) w historii i dialektach języka polskiego

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony analizie przekształceń nagłosowej grupy *zb-* występującej w wyrazie *dzban* (i formach pochodnych). Zajmujemy się w nim chronologią dokonujących się zmian fonetycznych i ich geografią. Forma *dzban* powstała ze starszej postaci *czban* w wyniku upodobnienia pod względem

dźwięczności i zastąpienia *ž* przez *z*. Następnie grupa *zb-* została przekształcona w części dialektów w *zb-* w wyniku dysymilacji. Udźwięcznienie *č* do *ž* zaszło w XV wieku. W końcu XV wieku pojawiły się pierwsze przykłady innowacyjnej formy *zban*. W XVI wieku występują oba warianty, tj. *dzban* i *zban*, przy czym starsza forma zdecydowanie przeważa w źródłach. W XVII wieku poświadczona jest niemal wyłącznie postać *dzban*. We współczesnych dialektach dominuje forma *zban*. Tylko na Mazowszu i w północnej Małopolsce zachowała się starsza postać *dzban*. Innowacyjna forma *zban* nie weszła do polszczyzny literackiej, w czym można widzieć wpływ dialektu mazowieckiego.

Keywords: phonetics; historical dialectology; lexis; *dzban* 'jug'

Słowa kluczowe: fonetyka; dialektologia historyczna; leksyka; *dzban*

(1) Bogusław Dunaj, Jagiellonian University in Kraków, Cracow, Poland
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7496-4396
Correspondence: boguslaw.dunaj@uj.edu.pl

(2) Mirosława Mycawka, Jagiellonian University in Kraków, Cracow, Poland
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0734-3850
Correspondence: miroslawa.mycawka@uj.edu.pl

The preparation of this article was financed from the funds for the statutory activities of the Jagiellonian University in Kraków.

Authors' contribution: Both authors participated in creating the conception of the study and writing the manuscript to the same extent.

Competing interests: Bogusław Dunaj is a reviewer for this journal, but he has not reviewed any texts in this volume. Mirosława Mycawka has declared that she has no competing interests.

Publication history: Received: 2025-05-13; Accepted: 2025-07-10; Published: 2025-12-31